

СКЛАДОВІ ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ В ГОЛОДОМОРІ 1932-1933 РОКІВ В УКРАЇНІ ЗГІДНО З МІЖНАРОДНИМ ПРАВОМ

Конвенція ООН про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього 1948 року (надалі - Конвенція про геноцид), статuti Міжнародного кримінального трибуналу щодо Югославії 1993 року (надалі - МКТЮ) та Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди 1994 року (надалі - МКТР), Римський Статут Міжнародного кримінального суду 1998 року (надалі - МКС) використовують однаково визначення злочину геноциду, яке вперше було дане в Конвенції про геноцид. І хоч жоден із зазначених міжнародних документів не був чинним на час вчинення злочину Голодомору 1932-1933 років в Україні, виходячи з того, що вони, з одного боку, кодифікують норми міжнародного кримінального права щодо відповідальності за злочин геноциду, які діяли до них, а з іншого, - геноцид є злочином згідно з міжнародним звичаєвим правом, і заборона геноциду є нормою *jus cogens*, в даній статті я розгляну поняття складових злочину геноциду як вони визначені в Римському Статуті МКС. і проаналізую складові злочину геноциду в Голодоморі 1932-1933 років в Україні. Нині є вже чимало наукових публікацій щодо Голодомору як злочину геноциду, однак узагальненого дослідження складових злочину геноциду в Голодоморі 1932-1933 років ще не проводилось. Мета цієї статті - проаналізувати складові геноциду як вони визначені в Римському Статуті МКС та в документі "Елементи злочинів", прийнятому як супровідний документ до Римського Статуту, на предмет їх наявності в Голодоморі 1932-1933 років в Україні.

Елементи злочину геноциду згідно з Римським Статутом Міжнародного Кримінального Суду

Римський Статут МКС передбачає таке окреме джерело застосування як "Елементи злочинів". Відповідно до ст. 21 Римського Статуту, МКС застосовує, в першу чергу, Римський Статут, Елементи злочинів (Elements of Crimes), Правила щодо процедури та доказів (Rules of Procedure and Evidence). По-друге, де це доцільно, МКС застосовує договори і принципи та норми міжнародного права, включно з визнаними принципами міжнародного права збройних конфліктів. Крім того, МКС може застосовувати загальні

принципи права, а також принципи і норми права як вони витлумачені в його попередніх рішеннях. Як бачимо, Елементи злочинів геноцидів, злочинів проти людства і воєнних злочинів, щодо яких МКС має юрисдикцію, виділені як окреме джерело права, яке застосовує МКС. Вони приймаються більшістю у дві третіх голосів членів Асамблеї держав-учасниць. Згідно зі ст. 9 Римського Статуту "Елементи злочинів" повинні допомагати Суду в тлумаченні та застосуванні статей 6, 7, 8 Статуту МКС, які стосуються зазначених злочинів.

Згідно зі ст. 30 Статуту МКС, якщо не передбачено інше, особу можна притягти до кримінальної відповідальності і покарати за злочин, що підпадає під юрисдикцію Суду, лише в тому випадку, коли **матеріальні елементи** злочину здійснені з **наміром** (intent) і **знанням** (knowledge). Особа має намір вчинити злочин, коли: а) щодо поведінки, ця особа має на меті брати участь у цій поведінці; б) щодо певного наслідку, ця особа має намір спричинити такий наслідок чи усвідомлює, що він настане в результаті такої послідовності подій. Стаття 30 також передбачає, що "знання" (knowledge) означає усвідомлення того, що обставини існують чи наслідки матимуть місце за нормального перебігу подій.

Якщо в "Елементах злочинів" немає жодного натяку на **усвідомлення** (mental element) певної поведінки, наслідків чи умов, передбачається, що застосовується відповідний елемент усвідомлення (mental element), тобто намір, знання чи обидва ці елементи, передбачені у ст. 30¹.

Щодо матеріальних елементів злочину геноциду у Статуті немає чіткого їх визначення. Підготовча комісія, яка працювала над проектом "Елементів злочинів", визнала, що "матеріальні елементи" злочину відносяться до специфічних елементів визначення злочинів згідно зі ст. 6-8 Римського Статуту. Це стосується поведінки чи дії, описаної у визначенні; будь-яких наслідків, які можуть бути визначені на додаток до поведінки; а також фактичних обставин, які роблять визначення більш чітким (qualify the definition)². Такий підхід був застосований у проекті остаточного тексту щодо Елементів злочинів, структура яких включає поведінку, наслідки, обставини. Підготовча комісія завершила цей документ у червні 2000 року, і текст "Елементів злочинів" було прийнято.

У статті 6 Римського Статуту, яка повністю відповідає ст. II Конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього, геноцид

¹ Elements of Crimes // The Official Journal of the ICC [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.icc-cpi.int/Menus/ICC/Legal+Texts+and+Tools/>. – П. 7.

² Piragoff D.K. // Commentary on the Rome Statute / O. Triffterer (ed.). – (1999 (See in: Boot M. Genocide, Crimes against Humanity, War Crimes: Nullum Crimen Lege and the Subject Matter Jurisdiction of the International Criminal Court. – Antwerpen, Oxford, New York: Intersentia, 2002).

визначається як "такі акти, що чиняться з наміром знищити, цілком або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу, як таку:

- а) вбивство членів такої групи;
- б) заподіяння серйозних тілесних пошкоджень або розумового розладу членам такої групи;
- в) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на цілковите або часткове фізичне винищення її;
- г) заходи, розраховані на запобігання дітородінню у середовищі такої групи;
- д) насильна передача дітей з однієї групи людей в іншу".

Елементи злочинів визначені в усіх зазначених актах геноциду, передбачених у ст. 6 Римського Статуту. Ці елементи структуруються згідно з такими принципами: 1) оскільки елементи злочинів сконцентровані на поведінці, наслідках і обставинах кожного окремого злочину, вони, зазвичай, перераховуються саме у такому порядку; 2) коли необхідно, після поведінки, наслідків і обставин зазначається конкретний елемент усвідомлення (mental element); 3) насамкінець вказуються контекстуальні обставини³.

Елементи злочину геноциду в Голодоморі 1932-1933 років в Україні

Серед зазначених у статті 6 Римського Статуту, що повністю відповідає ст. II Конвенції про геноцид, актів геноциду, щодо Голодомору найчастіше застосовують третій пункт - "навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на цілковите або часткове фізичне винищення її".

В тексті "Елементів злочинів" у цьому акті виділено такі елементи:

1. Злочинець створив для однієї чи більше осіб певні умови життя (The perpetrator inflicted certain conditions of life upon one or more persons).
2. Така особа чи особи належать до певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи (Such person or persons belonged to a particular national, ethnical, racial or religious group).
3. Злочинець мав намір знищити, цілком або частково, національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку (The perpetrator intended to destroy, in whole or in part, that national, ethnical, racial or religious group, as such).
4. Умови життя були розраховані на фізичне знищення цієї групи, цілком або частково (The conditions of life were calculated to bring about the physical destruction of that group, in whole or in part).

³ Elements of Crimes // The Official Journal of the ICC [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.icc-cpi.int/Menus/ICC/Legal+Texts+and+Tools/>. – Р. 7.

5. Ця дія відбулась у контексті серії аналогічних дій, спрямованих проти цієї групи чи була дією, що сама могла спричинити таке знищення (The conduct took place in the context of a manifest pattern of similar conduct directed against that group or was conduct that could itself effect such destruction)⁴.

Кожен із зазначених елементів злочинів геноциду можна знайти в Голодоморі 1932-1933 років в Україні. Оскільки згідно з українським законодавством використовується термін "складові" злочину, будемо використовувати цей термін для визначення складових злочину геноциду в Голодоморі 1932—1933 років в Україні.

Щодо такої складової злочину геноциду, як створення для осіб певних умов життя, без сумніву, голод був штучно створений шляхом встановлення непомірних квот на зерно і виїмки спершу всього зерна, що було у селян, а потім всіх харчів.

Це було спрямовано проти селян, переважна більшість яких була українцями, що є ознакою другого елементу злочину геноциду - особа чи особи належать до певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи. Селяни становили питому частину української нації, а оскільки українізація на початку 30-х років ХХ ст. досягла такого рівня, який радянська влада вважала небезпечним для збереження України у складі Радянського Союзу, необхідним було знищити чи підірвати дух цієї питомої частини української нації. Як зазначив МКТЮ, "якщо специфічна частина групи є символічною для цілої групи, чи найголовнішою (суттєвою, essential) для її виживання, це може свідчити на користь того, що ця частина може бути визначена як істотна (важлива, суттєва, substantial) в рамках ст. 4" Статуту МКТЮ⁵.

Зокрема, в постанові Центрального комітету Всесоюзної Комуністичної партії більшовиків (ЦК ВКП(б)) і Ради народних комісарів (РНК) СРСР "Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області" від 14 грудня 1932 р.⁶ чітко прослідковується переляк влади перед результатами українізації, яка вийшла за "дозволені" рамки та безпосередній зв'язок політики хлібозаготівель і результатів українізації. Хлібозаготівлі мали стати методом придушення соціального і національного опору. Зокрема, в п. 6 ЦК і РНК відзначають, що замість правильного більшовицького проведення національної політики у низці районів України українізація проводилася механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без

⁴ Id.

⁵ ICTY (2004). – P 1. (See in Bartrop P.R., Totten S. The History of Genocide: An Overview // The Genocide Studies Reader / Ed. by S. Totten and Paul R. Bartrop. – New York and London: Routledge, 2009. – P. 35.

⁶ Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР "Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області" від 14 грудня 1932 р.

ретельного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям і ін. створити свої контрреволюційні осередки й організації. Згідно з п. 7, ЦК і РНК особливо вказують Північнокавказькому крайкому і крайвиконкому, що легковажна, така, що не впливає з культурних інтересів населення, не більшовицька українізація майже половини районів Північного Кавказу за повної відсутності контролю за українізацією школи і друку з боку крайових органів, дала легальну форму ворогам Радянської влади для організації опору заходам і завданням Радянської влади з боку куркулів, офіцерства, реемігрантів-козаків, учасників Кубанської ради і т.д.

З метою розгрому опору хлібозаготівлям куркульських елементів і їх "партійних" і безпартійних прислужників в даній постанові "Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області" ЦК і РНК СРСР було ухвалено, серед іншого, запропонувати ЦК КП(б) і РНК УСРР звернути серйозну увагу на правильне проведення українізації, усунути механічне проведення її, вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій, ретельно підбирати і виховувати українські більшовицькі кадри, забезпечити систематичне партійне керівництво і контроль за проведенням українізації. Особливо чіткі вказівки давались щодо Північного Кавказу, а саме, негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів "українізованих" районів, а також всі газети і журнали, що видаються, з української мови російською мовою як зрозумілішою для кубанців, а також підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову.

Третій елемент геноциду - намір злочинця знищити, цілком, або частково, національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку, також чітко прослідковується в злочині Голодомору 1932-1933 років. Очевидно, що в жодному документі така злочинна влада, як радянська, не вказувала на намір знищити шляхом голоду мільйони українських селян. Однак, як зазначає МКС, висновок про існування наміру і усвідомлення можна робити з відповідних фактів і обставин (Existence of intent and knowledge can be inferred from relevant facts and circumstances)⁷. Тобто, намір не обов'язково має бути чітко зафіксований у документах чи висловлений у публічних усних промовах. Про нього можна стверджувати, виходячи з фактів і обставин злочину.

Факти і обставини свідчать про існування таких складових злочину Голодомору, необхідних для кваліфікації його як геноцид, як намір і усвідомлення цього злочину. Існує багато документів, які підтверджують, що влада знала про жахливе становище українських селян. Опубліковані не лише листи іноземних консулів, а й донесення самих секретних співробітників ДПУ

⁷ Elements of Crimes // The Official Journal of the ICC [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.icc-cpi.int/Menus/ICC/Legal+Texts+and+Tools/>. – Р. 7.

УСРР про голод у різних регіонах України. Зокрема, в донесенні секретного співробітника Одеського обласного відділу ДПУ УСРР від 9 червня 1932 р. повідомляється про голод серед селян, які вже не мають хліба⁸. Таких свідчень обізнаності влади про вбивчий голод більше ніж достатньо.

Крім того, стосовно елементів усвідомлення, які асоціюються з елементами оціночних суджень, такими, зокрема, що вмщують терміни "нелюдський" чи "жорстокий", в "Елементах злочинів" зазначається, що не є необхідним, щоб злочинець особисто робив таке оціночне судження, якщо не зазначається протилежне⁹.

Четвертий елемент злочину геноциду - умови життя були розраховані на фізичне знищення цієї групи, цілком або частково. Зокрема, Косіор і Чубар дістали право призупинити постачання товарів для українських сіл аж до закінчення ними хлібозаготівельного плану. А оскільки цей план був абсолютно завищеним, припинення постачання товарів до українських сіл очевидно означало голод в цих селах. Така постанова торкалась лише українських сіл.

Серед заходів, спрямованих на фізичне знищення українських селян, можна, зокрема, зазначити режим "чорних дощок", який був також введений саме в регіонах, населених українцями. Так, 4 листопада 1932 року система "чорних дощок" була запроваджена на Кубані, в районах, заселених українцями. 18 листопада 1932 року постановою ЦК >Ш(б)У "чорні дошки" були введені в Україні і вже 6 грудня 1932 року була оприлюднена спільна постанова ЦК КП(б)У та РНК УСРР про занесення на "чорну дошку" шести сіл України. Поступово до списку "чорних дощок" додаються нові колгоспи, зокрема, рішенням бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У від 23 грудня 1932 р. до "чорної дошки" заносяться господарства ще 22 районів. В цілому, на "чорні дошки" були занесені колгоспи 82 районів України, тобто майже чверті адміністративних районів, із населенням 5 млн. людей¹⁰. Села, які були занесені на "чорні дошки", оточували збройні загони, усі продовольчі та насінні запаси звідти вивозили, забороняли торгівлю! та ввезення будь-яких товарів, тобто занесення на "чорну дошку" автоматично означало винищення голодом мешканців цих сіл.

П'ятий елемент - ця дія відбулась у контексті серії аналогічних дій, спрямованих проти цієї групи чи була дією, що сама могла спричинити таке знищення. Голодомор був організований як один із злочинів у серії інших злочинів, спрямованих на знищення, цілковите чи часткове, української нації.

⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавринюк. – Львів. Центр досліджень визвольного руху, 2010. – С. 280.

⁹ Elements of Crimes // The Official Journal of the ICC [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.icc-cpi.int/Menus/ICC/Legal+Texts+and+Tools/>. – Р. 7.

¹⁰ Ми звинувачуємо! Голодомор 1932-1933 років – геноцид українського народу. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2007. – С. 39.

У своїй статті "Радянський геноцид в Україні" автор терміна "геноцид" рафаель Лемкін представив український геноцид як намір режиму знищити українську націю в чотири стадії: 1) знищення національної еліти, 2) знищення національної церкви, 3) винищення значної частини українських селян і 4) змішування українців з іншими національностями шляхом переселень. На всіх чотирьох фазах знищення національний характер цієї операції, як зазначав Лемкін, був визначальним, оскільки навіть основні жертви геноциду - заморені голодом українські селяни - представлені як носії ("the repository") національного духу і тих рис, які роблять їх "культурою і нацією" (that make them "a culture and a nation"). Як зазначає Роман Сербін, цей аналіз чотирьохступеневого знищення української нації є основним внеском Лемкіна у вивчення українського геноциду".

Закінчити цей короткий аналіз складових злочину геноциду в Голодоморі 1932-1933 років в Україні у світлі Римського Статуту Міжнародного Карного Суду та інших міжнародних документів можна словами американського науковця Самуеля Тоттена й австралійського науковця Поля Бартропа, які дуже чітко виокремлюють всі елементи злочину геноциду в Голодоморі 1932-1933 років в Україні. Як зазначають С. Тоттен і П. Бартроп у збірнику матеріалів для читання "The Genocide Studies Reader" 2009 р., в Україні впродовж 1932-1933 років було заморено голодом між 5 і 7 млн. селян, більшість з яких були етнічними українцями, через штучний радянський голод в результаті того, що уряд Сталіна вилучив увесь урожай і навіть засоби виробництва харчів. У даному випадку величезна кількість смертей була продуктом ідеологічно спланованого соціального винищення. Мета була знищити так званих "куркулів", однак фактично мішенню став кожен, хто підтримував українізацію (український націоналізм, свободу, вираження своєї культури), включно з найбіднішими. Супроводжувала цю поведінку насильницька інтеграція різних релігійних і національних груп в існуючу радянську політичну структуру в середовищі насильницької русифікації. Геноцид, продукт екстремального вияву соціальної технології, трансформував традиційні форми землевласності і землекористування і буквально спустошив село від усього, що могли споживати селяни. Тоттен і Бартроп доходять висновку про те, що навіть за найстрогішим (найточнішим, the strictest) визначенням геноциду масові знищення радянського режиму можна класифікувати як геноцид і відносять Голодомор 1932-1933 років в Україні до трьох основних геноцидів першої половини ХХ ст., поряд з геноцидом вірменів і Голокостом¹².

¹¹ Serbyn R. Rafael Lemkin on the Ukrainian Genocide // The Holodomor Studies. – 2009. – Vol. 1.

¹² Bartrop P.R., Totten S. The History of Genocide: An Overview // The Genocide Studies Reader / Ed. by S. Totten and Paul R. Bartrop. – New York and London: Routledge, 2009. – P.135–136.